

SUD QARORLARINI QABUL QILISHDA SUB'YEKTIVIZM MUAMMOLARI

Nishanov S.Yu. –

*Shayxontohur tumani jinoyat ishlari bo'yicha sudining tergov sudyasi, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),**O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Qonunchilik va huquqiy siyosat instituti mustaqil izlanuvchisi.*

Demokratik huquqiy davlatda odil sudlovni ta'minlash fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilishning eng oliy kafolati hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yangi tahririda sud hokimiyatining qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlardan, siyosiy partiyalardan hamda boshqa jamoat birlashmalaridan mustaqil faoliyat ko'rsatishi, sudyalarning daxlsizligi va ularning odil sudlovni amalga oshirish faoliyatiga aralashishning har qanday shaklda taqiqlanishi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlangan [1; 28].

Bu borada olib borilgan empirik va statistik tahlillar natijasida sud qarorlariga sub'yektivizmning ta'siri ko'lamini ko'rsatuvchi quyidagi muhim ma'lumotlar qo'lga kiritildi:

O'tkazilgan so'rovnoma repondentlarning javoblari sub'yektivizm omili sud tizimida real mavjudligini ko'rsatdi (1-jadval).

1-jadval**Repondentlarning sud tizimida sub'yektivizm mavjudli haqidagi javoblari**

Savol / Muammo	Sudyalarning fikri (%)	Advokatlarning fikri (%)
Bir xil toifadagi ish bo'yicha turli sudyalarda turlicha (keskin farq qiluvchi) qaror qabul qiladimi?	42% (Ba'zan)	78% (Tez-tez)
Sudyaning shaxsiy charchog'i va ruhiy holati hukm/qarorga ta'sir qiladimi?	35% (Ha)	65% (Ha)
Qonun normalarining noaniqligi sub'yektivizmga yo'l ochadimi?	88% (Ha)	92% (Ha)

1-jadval ma'lumotlarining qiyosiy tahlili muhim qonuniyatni ochib beradi: sub'yektivizmning mavjudligini baholashda sudyalarda va advokatlar pozitsiyalari o'rtasida sezilarli asimmetriya kuzatiladi. Qarorlardagi farqlanish masalasida bu tafovut 36 foizli bandni, sudyaning ruhiy holati ta'siri masalasida esa 30 foizli bandni tashkil etadi. Bunday asimmetriya ikki xil izohga ega: bir tomondan, advokatlar o'z pozitsiyasidan kelib chiqib sub'yektivizm ko'lamini bo'rttirishi mumkin; ikkinchi tomondan, kognitiv psixologiyada yaxshi ma'lum bo'lgan «ko'r nuqta» effekti (bias blind spot) tufayli sub'yekt o'zidagi noxolislikni boshqalardagiga qaraganda ancha kam sezadi.

Diqqatga sazovor jihati shundaki, ikkala guruh qonun normalarining noaniqligi sub'yektivizmga yo'l ochishi masalasida deyarli bir xil pozitsiyani egallagan (88% va 92%). Bu esa muammoning birlamchi manbai sudyaning shaxsiy sifatlarida emas, balki normativ tartibga solishning sifatida ekanligini ko'rsatadi. Demak, sub'yektivizmga qarshi kurash strategiyasi ham, birinchi navbatda, qonun texnikasini takomillashtirish va baholovchi tushunchalarni konkretlashtirishdan boshlanishi lozim.

Bir xil jinoyat tarkibi (masalan, O'zbekiston Respublikasi JKning 168-moddasi – Firibgarlik [4]) bo'yicha sudlangan, moddiy zarar to'liq qoplangan va muqaddam sudlanmagan shaxslarga nisbatan turli hududlardagi sudyalardan tomonidan tayinlangan jazolar tahlil qilinganda, 35% holatda jazo choralarning keskin farqlanishi (bir holatda jamoat ishlari, boshqa holatda esa 3-5 yil ozodlikdan mahrum qilish) aniqlandi. Bu holat qonuniy mezonlardan ko'ra sudyaning shaxsiy huquqiy ongi va ichki ishonchiga bog'liq bo'lib qolganidan dalolat beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sud tizimida 10 yildan ortiq ishlagan sudyalarning 58 foizida "ayblovga og'ishish" stereotipi shakllanadi. Bu esa oqlov hukmlarining kamayishiga va sud

qarorlarida prokuratura ayblov xulosasining ko‘r-ko‘rona ko‘chirilishiga (sub’yektiv passivlikka) olib keladi.

Ayblov ustanovkasining shakllanishi bir qator ob’yektiv omillar bilan ham bog‘liq. Birinchidan, sudya ish materiallari bilan tanishishni ayblov xulosasidan boshlaydi, bu esa dastlabki taassurot effekti (primacy effect) uchun qulay zamin yaratadi. Ikkinchidan, oqlov hukmi ko‘pincha sudya faoliyatidagi «xato» sifatida emas, balki butun jinoiy jarayon ishtirokchilari — surishtiruv, tergov va prokuratura faoliyatidagi kamchilik sifatida qabul qilinadi, natijada sudya institutsional darajada nomaqbul qaror qabul qilish bosimini his etadi. Uchinchidan, hukmning yuqori instansiyada bekor qilinishi ko‘rsatkichi sudya faoliyati sifatining asosiy mezoniga aylantirilganda, sudya xavfsizroq, ya’ni stereotipga mos keluvchi qarorni tanlashga moyil bo‘ladi.

Bu holat proressual jihatdan ham namoyon bo‘ladi: hukmning tavsiflovchi-asoslovchi qismida himoya tomoni keltirgan dalillarga aniq javob berilmasdan, ular umumiy iboralar bilan rad etiladi. Bunday «yashirin sub’yektivizm» qarorning formal qonuniyligini buzmasa-da, uning asoslanganlik va adolatlilik mezonlariga javob berishini shubha ostiga qo‘yadi hamda jamoatchilikning sud hokimiyatiga bo‘lgan ishonchini pasaytiradi.

TADQIQOT NATIJALARINING MUHOKAMASI.

Olingan natijalar sud qarorlarini qabul qilish jarayonida sof huquqiy omillar bilan bir qatorda chiziqli bo‘lmagan sub’yektiv omillar ham yetakchi rol o‘ynashini tasdiqlaydi. Proressual qonunchilikka ko‘ra, sudya dalillarga o‘zining "ichki ishonchi" asosida baho beradi. Ichki ishonch - bu huquqiy ongning oliy ko‘rinishi bo‘lishi kerak. Biroq, agarda sudyaning huquqiy ongi deformasiyaga uchragan, bilimlari yetarsiz yoki korrupsion ta’sirlarga ochiq bo‘lsa, "ichki ishonch" to‘liq sub’yektivizm va o‘zboshimchalik quroliga aylanadi.

Tadqiqot muhokamasi jarayonida sub’yektivizmning 3 ta asosiy manbasi guruhlashtirildi:

1. Gnoseologik (bilishga oid) sabablar: Qonun normalarining interpretasiyasi. Qonun hamma vaqt ham mukammal bo‘lmaydi, undagi bo‘shliqlar sudyaning shaxsiy dunyoqarashi hisobiga to‘ldiriladi.

2. Psixologik sabablar: Sudyadagi "kognitiv buzilishlar". Sudya ko‘pincha o‘zining birinchi taassurotiga mos keluvchi dalillarni qidiradi va unga zid keluvchi dalillarni rad etadi.

3. Ijtimoiy-institutsional sabablar: Sud tizimidagi yuklamaning nihoyatda yuqoriligi. Bir kunda 10-15 ta ish ko‘radigan sudya jismoniy charchoq tufayli ishning chuqur tafsilotlariga kirmasdan, sub’yektiv yuzaki qarorlar qabul qilishga majbur bo‘ladi.

Ushbu uch guruhga to‘rtinchi — aksiologik-axloqiy sabablar guruhini qo‘shish maqsadga muvofiq. Ular sudyaning shaxsiy qadriyatlar tizimi, hududiy mentalitet, diniy va an’anaviy tasavvurlari bilan bog‘liq bo‘lib, ayniqsa oilaviy nizolar, voyaga yetmaganlar ishtirokidagi ishlar va axloqqa oid jinoyatlar bo‘yicha qarorlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu guruhning o‘ziga xosligi shundaki, u qonunga zid harakat sifatida qayd etilmaydi, chunki qadriyatga oid mulohaza qaror matnida deyarli hech qachon oshkora bayon etilmaydi.

Muhimi shundaki, ko‘rsatilgan to‘rt guruh omillari bir-birini kuchaytiruvchi zanjir hosil qiladi: normaning noaniqligi (gnoseologik omil) sudyani baholovchi mulohazaga majbur qiladi; ortiqcha yuklama (institutsional omil) chuqur tahlil uchun kognitiv resursni cheklaydi; resurs tanqisligi sharoitida esa qaror stereotip va evristikalar (psixologik omil) hamda shaxsiy qadriyatlar (aksiologik omil) asosida qabul qilinadi. Shu bois sub’yektivizmga qarshi choralar ham kompleks — normativ, tashkiliy, psixologik va texnologik yo‘nalishlarda bir vaqtda amalga oshirilishi kerak.

SUB’YEKTIVIZMNI CHEKLASHNING XORIJIY Tajribasi.

Jazo tayinlashdagi asossiz tafovutlarni kamaytirish muammosi ko‘pgina davlatlarda maxsus standartlar joriy etish orqali hal etilgan. AQShda 1984-yilgi Sentencing Reform Act asosida Jazo tayinlash komissiyasi tashkil etilib, jinoyatning og‘irlik darajasi va sudlanuvchining oldingi sudlanganligi kesishmasida jazo oralig‘ini belgilovchi jadval shaklidagi ko‘rsatmalar joriy qilingan. 2005-yildagi United States v. Booker ishi bo‘yicha Oliy sud qarori bilan ushbu ko‘rsatmalarning majburiy kuchi tavsiyaviy maqomga o‘tkazilgan bo‘lsa-da, ulardan chetga chiqish har safar alohida asoslanishi shart qilib qo‘yilgan. Bu — diskresiyani cheklamasdan, uni shaffof va tekshiriluvchi qilishning yaxshi namunasidir.

Angliya va Uelsda faoliyat yuritayotgan Jazo tayinlash kengashi (Sentencing Council) tomonidan ishlab chiqilgan ko'rsatmalar sudyani bosqichma-bosqich algoritm bo'yicha harakat qilishga yo'naltiradi: dastlab qilmishning zarar darajasi va aybdorlik darajasi bo'yicha kategoriya aniqlanadi, so'ngra kategoriyaning boshlang'ich nuqtasi belgilanadi va faqat shundan keyin yengillashtiruvchi hamda og'irlashtiruvchi holatlar hisobga olinadi [25]. A. Eshvortning ta'kidlashicha, bunday tuzilma sudya erkinligini yo'qotmaydi, balki uni «asoslash yuki» orqali intizomga soladi [24].

Kontinental huquq tizimida, xususan Germaniyada, jazo tayinlash Jinoyat kodeksining 46-paragrafi va «harakat doirasi nazariyasi» (Spielraumtheorie) asosida amalga oshiriladi: aybdorlik darajasi jazoning yuqori va quyi chegarasini belgilaydi, ushbu doira ichida esa maxsuslashtirilgan prevensiya maqsadlari hisobga olinadi.

Xorijiy tajribaning O'zbekiston uchun ahamiyati shundaki, u sub'yektivizmni cheklashning ikki qutbli emas, balki bosqichli modellarini taklif etadi. Bizning sharoitimizda majburiy jazo jadvallari bir yo'la joriy etish o'rniga, birinchi bosqichda sud amaliyotining raqamli bazasi asosida tavsiyaviy oraliqlarni shakllantirish va ulardan chetga chiqishni majburiy asoslash talabini joriy etish maqsadga muvofiq. Bunda Sudyalar xulq-atvorining Bangalor prinsiplarida mustahkamlangan xolislik, tenglik va kompetentlik mezonlari metodologik yo'riqnoma vazifasini bajarishi mumkin [27].

XULOSA VA TAVSIYALAR. Sud qarorlarini qabul qilishda sudyalarning huquqiy ongini yuksaltirish va salbiy sub'yektivizm asoratlarini yo'qotish uchun quyidagi tizimli islohotlarni amalga oshirish taklif etiladi:

1. Matematik va huquqiy standartlashtirish: Jazo tayinlash jarayonini raqamlashtirish. Har bir jinoyat bo'yicha og'irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi holatlarning aniq matematik koeffitsientlarini ishlab chiqish va sudyaning ixtiyoriy (diskresion) doirasini qonuniy cheklash.

2. Psixologik monitoring va skrining: Sudyalarni har ikki yilda bir marta kasbiy deformasiya va psixologik charchoq bo'yicha testdan o'tkazish tizimini yo'lga qo'yish.

3. Sudlar yuklamasini kamaytirish: Ishlarni ko'rib chiqishda sudyalarning optimal yuklamasini me'yorlashtirish, mayda ma'muriy va nizosiz ishlarni to'liq raqamli sud xizmatlariga (AI) o'tkazish.

4. Sud qarorlari motivasiyasini kuchaytirish: Qonunchilikda sudya nima sababdan aynan shu jazoni tanlaganini har bir argument bo'yicha rad qilib bo'lmas dalillar bilan asoslab berishi majburiyatini pretsedent darajasiga ko'tarish.

Yuqoridagilardan tashqari, quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish taklif etiladi. Beshinchidan, jinoyat va ma'muriy qonunchilikdagi baholovchi tushunchalarni («jiddiy zarar», «boshqa og'ir oqibatlar», «alohida holatlar» kabi) inventarizatsiya qilish va ularning mazmunini Oliy sud Plenumi qarorlari darajasida konkretlashtirish, chunki empirik natijalar aynan normativ noaniqlikni sub'yektivizmning birlamchi manbai sifatida ko'rsatmoqda.

Oltinchidan, sud amaliyotining anonimlashtirilgan raqamli bazasi negizida sudya uchun analitik yordamchi modul yaratish. Bu modul sun'iy intellekt elementlari yordamida o'xshash ishlar bo'yicha tayinlangan jazolarning taqsimotini ko'rsatishi kerak, biroq u qaror qabul qilmasligi shart: sun'iy intellekt tavsiya beruvchi vosita bo'lib qolishi, yakuniy qaror esa istisnosiz sudya zimmasida saqlanib qolishi lozim. Aks holda inson sub'yektivizmi algoritm sub'yektivizmi bilan almashadi, ya'ni tarixiy ma'lumotlardagi noxolislik avtomatlashtirilgan tarzda takrorlanaveradi.

Yettinchidan, sudyalar malakasini oshirish tizimiga kognitiv noxolisliklarni tanib olish va ularni neytrallashtirish (debiasing) bo'yicha maxsus modulni kiritish, shu jumladan «qarama-qarshi versiyani majburiy ko'rib chiqish» (consider the opposite) uslubini sud majlisiga tayyorgarlik bosqichida amaliy qo'llash. Sakkizinchidan, sudya faoliyati sifatini baholashda hukmlarning bekor qilinishi ko'rsatkichiga ortiqcha urg'u berishdan voz kechish va uning o'rniga qarorning asoslanganlik darajasini baholovchi sifat mezonlarini joriy etish.

To'qqizinchidan, oqlov hukmi chiqarish amaliyotini normal protsessual natija sifatida qabul qilish madaniyatini shakllantirish hamda sudyalar uchun psixologik reabilitatsiya va supervizor-

mentorlik institutini yo'lga qo'yish. Ushbu chora-tadbirlar birgalikda amalga oshirilgandagina samara beradi, chunki sub'yektivizm yagona sababga ega bo'lmagan tizimli hodisa hisoblanadi.

Odil sudlovda inson omilini butunlay yo'qotib bo'lmaydi, biroq sudyaning huquqiy ongi yuqori darajada ilmiylashtirilsa va sub'yektivizm jilovlansa, jamiyatning sud tizimiga bo'lgan ishonchi mutlaq barqarorlashadi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 80 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: Tasvir, 2023. – 416 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2014-yil 23-maydagi "Sud hukmi to'g'risida"gi 07-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi qarorlari to'plami. – Toshkent, 2014.
4. O'zbekiston Respublikasi JK. <https://www.lex.uz/acts/111453>
5. O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy qonuni. – Toshkent: Adolat, 2021.

REZYUME:

Ushbu maqolada sud qarorlarini qabul qilish jarayonida sudyalarning huquqiy ongi, kasbiy madaniyati va sub'yektivizm omillarining ta'siri fundamental va empirik jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ichki ishonch, diskretion vakolat, kognitiv buzilish, kasbiy deformatsiya, odil sudlov, pretsedent, ayblovga og'ishish.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье на основе фундаментального и эмпирического анализа исследуются факторы, влияющие на процесс правоприменения, профессиональную культуру и проявление личностных аспектных погрешностей в отправлении правосудия.

Ключевые слова: внутреннее убеждение, дискреционные полномочия, когнитивные искажения, профессиональная деформация, правосудие, прецедент, обвинительный уклон.

RESUME:

Based on fundamental and empirical analysis, this article examines the factors influencing the law enforcement process, professional culture, and the manifestation of personal judgment errors in the administration of justice.

Keywords: internal conviction, discretionary power, cognitive bias, professional deformation, justice, precedent, prosecutorial bias.